

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ЖЕСТИВ ЯК НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ ЗОРОВОЇ ДЕПРИВАЦІЇ

Анотація

В статті подано теоретичний аналіз проблеми використання жестів в невербальній комунікації осіб з порушеннями зору. Розглянуто види жестів, їх значення, можливості опанування та застосування у спілкуванні особами з глибокими порушеннями зору. Означено проблему емоційно-соціального розвитку дітей зі зниженим зором, підкреслюється значення сформованості у них невербальних засобів спілкування.

Ключові слова: невербальні засоби, жести: ритмічні, емоційні, вказівні, зображувальні, символічні; міміка, зорова депривація.

Процеси соціального розвитку суспільства визначають пріоритетні завдання в сфері спеціальної педагогіки. Сучасний стан освіти характеризується стійкістю тенденцій гуманізації та гуманітаризації освіти. Все більшого значення набувають нові форми підготовки особистості дітей з проблемами розвитку до міжособистісної взаємодії в різних сферах життєдіяльності, що сприяє їх подальшій соціальній адаптації, оскільки першопричиною ускладненої адаптації дитини з порушенням зором називають не сам дефект зору, а його соціальний наслідок (Л. С. Виготський).

Основою міжособистісної взаємодії, як в нормі, так і при відхиленнях в розвитку, є процеси спілкування, інтерактивні вміння. Процес спілкування складається з двох компонентів: вербального і невербального (міміка, жести, пози), які взаємодоповнюють один одного. Більшість дослідників поділяють думку, що словесний канал використовується для передачі інформації, в той час як невербальний канал використовується для встановлення міжособистісних стосунків, а інколи і використовується замість вербального спілкування.

Невербальні засоби комунікації – невід'ємна частина нашого життя. Без них спілкування стане ускладненим, адже міміка, інтонація та

жестікуляція посилюють, доповнюють смисл мовлення та дають додаткову інформацію обом співрозмовникам. Невербальна комунікація є культурно-історичним і психологічним феноменом внутрішньоособистісної природи, тісно пов'язаним з розвитком і становленням особистості, її психічним станом і властивостями. Вона слугує засобом об'єктивізації, одним із шляхів пізнання людини людиною.

Проблема вивчення невербальних засобів спілкування як одного з найважливіших компонентів комунікації в тифлології в останні роки досить активно досліджується російськими авторами (В. З. Денісікіна, Т. П. Головіна, Г. В. Григор'єва, В. С. Боброва), однак в Україні дана проблема майже не розглядалась. В їхніх науково-методичних працях, зокрема, підкреслюється, що порушення зору призводять до втрати, фрагментарності чи викривлення уявлень про міміку, жести, пози, а це в свою чергу, значно ускладнює процеси оволодіння невербальними засобами спілкування і вимагає спеціальних методів навчання.

Метою даної статті є розкриття теоретичних аспектів використання жестів у процесі спілкування осіб з вадами зору. Аналіз різних видів вербальних та невербальних компонентів спілкування, дозволить визначити їх особливості в умовах зорової депривації та дасть можливість розробити психолого-педагогічні рекомендації для вихователів, тифлопедагогів, спрямованих на формування емоційної, мотиваційної сфери, більш повне розкриття і розуміння індивідуальності дитини із зоровими вадами.

Слово «жест» має декілька тлумачень, головним з них є «постава, поза, рух тіла» (від лат. *gestus*). Жест є інформаційно багатогранним. Значення окремого жесту коливається від цілого повідомлення до позначення окремого звуку, букви. Антропологи виявили, що людське тіло може приймати до тисячі найрізноманітніших стійких поз, значна частина яких має чітко виражене комунікативне призначення.

За своєю роллю в комунікації виділяються дві групи жестів: жести знакові (що мають як план вираження, так і план змісту) і жести незначкові. Розглянемо спочатку використання у мові жестів незначкових – ритмічних і емоційних [1].

Ритмічні жести частіше використовуються для посилення або підкреслення ритмічного малюнка висловлювання в усному мовленні. У лінгвістичній літературі відзначається, що процес організації висловлювання моделюється жестовою і інтонаційною подібністю. Оскільки жест, частково або повністю дублює зміст висловлювання, відповідну інтонацію, робить її наочною, вказує на прискорення або уповільнення темпу і ритму мовлення, підсилює характер висловлювання.

Ритмічне висловлювання – це рівномірне чергування, прискорення або уповільнення мовлення, яке підсилюється поєднанням однотипного жесту і відповідної інтонації в одних випадках, та переключенням на новий тип інтонації і відповідно новий тип жесту – в інших. Все це створює хвилюву картину динаміки мовлення, оскільки вона характеризується рухливістю його прискорень і уповільнень, напружень і ослаблень. При глибоких порушеннях зорового сприймання мовлення сліпої людини відрізняється монотонністю, ритмічною інтонаційною одноманітністю, позбавлене тембральної забарвленості, тому що порушується візуальний зворотній зв'язок процесу комунікації з реципієнтом. Оскільки сліпа людина візуально не сприймаючи реакції співрозмовника на власне мовлення не може адекватно реагувати на подальший характер спілкування.

Неконтрольовані «нав'язливі рухи» («блайндизми») здебільшого властиві людям з глибоким порушенням зору, тотально незрячим. Монотонність ритму мовлення у них супроводжується одноманітним погойдуванням головою або скандованими рухами ребром долоні. Ці ритмізовані жести ускладнюють і заважають нормальному сприйманню зрячими оточуючими словесної інформації незрячого. Але в нормі певні інтонаційні синтаксичні структури природніше проводяться і легше сприймаються за участі в акті мовлення відповідних ритмічних жестів (наприклад при перелічуванні).

Емоційні жести – жести подібні до інтонації у відношенні до передачі емоційних відтінків мови, виступають у ролі дублерів відповідних інтонаційних конструкцій. Неможливо передати той або інший емоційний стан людини тільки жестом, (лише мімікою – можна), в поєднанні з мовним текстом (хоча б тільки з вигуком) такий жест посилює інтонаційну експресивність мовлення.

Емоційний розвиток сліпої чи слабозорої дитини відбувається за тими ж законами, що і у нормальнозорої, однак відмічаються характерні закономірності в сфері зовнішніх емоційних проявів, особливо виразних рухів, засвоєння яких відбувається через зорове наслідування, й тому недоступне емоційному сприйманню та наслідуванню такою дитиною. К. Ізард в роботі «Емоції людини» наголошує на тому, що вроджений тип виразу емоцій у сліпої та зрячої дитини однаковий, але експресія сліпонародженої дитини з віком збіднюється. Ця тенденція до затухання експресії у сліпої дитини є результатом її «невикористання» [3]. В умовах зорової депривації всі виразні рухи емоційно збіднюються і послаблюються. Ступінь послабленості прямо залежить від часу виникнення та глибини порушення зору [2]. Міміка та жести у сліпих та слабозорих при емоційних проявах часто настільки нечіткі і розмиті, що

навіть безумовно-рефлекторні виразні рухи, які супроводжують стан горя, радості, гніву проявляються досить слабо. Винятком є лише захисні рухи, які супроводжують переживання страху.

У жесті емоція одержує «матеріальну точку опори». Жести підкреслюють здивування, прикрість, захоплення, радість, висловлюючи ставлення мовця до змісту повідомлення. Емоційний жест «зчитується» відповідно до міміки та інтонації мовлення особи.

Емоційні жести є дуже індивідуальними, користування ними багато в чому залежить від навичок і темпераменту мовця. Повні, енергійні жести говорять про афектованість людини і, зазвичай, не рекомендовані етикетом.

Звуження візуально-сенсорної сфери утруднює, або ж робить неможливим сприймання складних психічних проявів партнера по спілкуванню, які несуть інформацію про особливості характеру та емоційний стан співбесідника.

Можна перелічити декілька найбільш усталених жестів, що названі у мовних фразеологізмах. Наприклад: «сплеснути руками» (радість, захоплення); «розвести руками» (здивування); «схопитися за голову» (розпач); «відмахнутися рукою» (незгода); «бити себе в груди» (каятися; невдоволення собою). У ролі емоційного підсилювача особливо поширений короткий напружений рух головою, який визначає погоджування або несхвалення. Жест, що символізує для всіх носіїв мови певну групу почуттів, спроможний передати велику або меншу напруженість емоцій, які мовець вкладає у висловлювання.

Деякі жести емоційного плану стають знаками. Так, рух відмахування рукою може виступати як самостійна репліка в діалозі. У цьому випадку в одному жесті сполучаються два різних плани – інформаційний і емоційний.

Неможливість дистантного сприймання жестової та мімічної інформації співбесідника призводить до неадекватного сприймання реальних характеристик і станів суб'єкта спілкування і змісту його висловлювання.

Жести-знаки. Серед жестів, які безпосередньо пов'язані із передачею інформації й які мають план змісту, виділяються жести вказівні, зображувальні (іконографічні) і символічні [3].

Функція *вказівних жестів* полягає в тому, щоб виділити якусь частину простору навколо мовця. Значити можна просто поглядом, кивком голови, але вказівка рукою буває найбільш точною і конкретною, і тому, зазвичай, в багатьох ситуаціях перевага надається їй. В основі вказівного жесту лежить рух руки, що визначає потрібний напрямок. При скороченій формі жесту активну роль можуть відігравати фаланги пальців

щодо нерухомої кисті; при більш повній формі – кисть відносно передпліччя, і, нарешті, уся рука відносно тулуба. За правилами етикету «показувати пальцем» (вказівним), особливо на людину – вважається неетичним. Але вказівка на малий предмет, наприклад, на слово в рядку, за допомогою вказівного пальця не є відступом від «правил хорошого тону». Вказівні жести в мовленні супроводжуються, зазвичай, вказівними займенниками: *Ми туди (жест) ідемо?; Подивись на це (жест); Вона вже доросла мені достюди (жест)* тощо.

Вказівний жест цілком розуміється лише в мовному контексті. Деякі вказівки в більшості випадків можна зрозуміти лише в зв'язку з певною системою уявлень, відбитою в мові. Наприклад, якщо людина вказує на груди – зліва, де серце, говорячи: «У нього отут (жест) нічого немає», – це рівнозначно виразу «у нього немає серця» (у переносному значенні). Аналогічною є вказівка на голову, якщо хочуть сказати, що людина не занадто розумна.

У випадках, коли скористатися певним словом не можна з тих або інших ситуаційних причин, вказівка на предмет може містити натяк на цілу ситуацію. Вказівка на годинник (або місце на руці, де носять годинник) звичайно означає нагадування про якийсь домовлений час.

Зрозуміло, що в умовах зорової депривації, використання вказівних жестів, так само як і образотворчих, що розглядатимуться нижче, має свою специфіку, залежить від ряду факторів, зокрема від рівня оволодіння навичками просторової орієнтації, предметно-практичної діяльності, розвитку уявлень про об'єкт мовлення. Також цілком очевидно, що при глибоких порушеннях зору людина втрачає здатність сприймати вказівні та зображувальні жести інших мовців, що часто стає причиною непорозумінь в спілкуванні між сліпими та зрячими, у яких автоматичне, несвідоме використання таких жестів може замінювати цілі фрази.

В *зображувальних жестах* завжди є реальний прототип, особливості якого намагається передати той, хто жестикулює. Жестові можливості зображення різних об'єктів різноманітні. Це пов'язано, насамперед, із тим, чи є об'єктом зображення сама людина (її зовнішні дані, пози, дії, а також міміка) або щось поза людиною (розмір і форма різноманітних предметів, їхній рух або розміщення в просторі). Імітація поведінки людини – це найменш умовна сфера невербальної комунікації, проте, зазвичай, «зображення» відрізняється від точного копіювання. Це необхідно, наприклад, у ситуації навчання, в мистецтві пантоміми, чи в жестовій мові глухих. При зображенні часто вибирається найбільш виразний елемент дії, який стає представником усієї дії. Наприклад, у друкування на машинці входить ціла серія дій, але зображується звичайно

лише вистукування пальцями. Для зображувальних жестів характерним є експресивне посилення їх відтворення.

За особливостями своєї знакової будови зображувальні жести протиставлені *жестам-символам* – третьому типу жестів. На відміну від зображувального жесту, яким акцентуються конкретні зовнішні ознаки предметів, жест-символ зазвичай має абстрактний характер. Він лише традиційно приписується певному жесту і тому розуміється в межах одного колективу (у загальному випадку – у національних межах). Серед умовних жестів-символів назвемо, насамперед, жести вітань при зустрічі і прощанні.

Деякі жести-символи не допускаються до вжитку етикетом, загальноприйнятими нормами спілкування у певному суспільстві. Хоча вони бувають яскраво експресивні і широко відомі усім мовцям. Це, наприклад, постукає по чолю і чомусь твердому – «тупість»; покругити пальцем біля скроні – «розумова неповноцінність» і т.п.

Навіть такі звичні і невід'ємні від мовлення зрячих жести-символи у людини з порушеним зором досить фрагментарні, або ж взагалі не засвоюються без спеціально організованого корекційного навчання. Тому, що у людей з глибокими порушеннями відмічають в'ялість, збідненість, невиразність жестів та міміки, інколи можлива амімія (відсутність будь-якої міміки). Неадекватний зовнішній прояв емоційних станів зороводепривованих осіб, який здебільшого супроводжується неконтрольованими «нав'язливими» рухами, виступає своєрідним бар'єром у спілкуванні та міжособистісній взаємодії з невідготовленими до такої взаємодії зрячими, оскільки заважає останнім всебічно оцінити моральні, інтелектуальні, професійні та інші якості сліпих і слабозорих.

Таким чином, несформованість навичок невербального спілкування має негативний вплив на слабозорих та сліпих. Оволодіння немовними засобами спілкування необхідно їм так само, як і зрячим, для повноцінного спілкування та міжособистісної взаємодії. Однак оволодіння невербальними засобами комунікації людиною з порушеним зором неможливе без спеціально організованого навчання, яке має розпочинатись в сензитивний для їх засвоєння період, а саме з раннього дошкільного віку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аленікова С.* Язык жестов // Наука и жизнь. – 1985. – № 7. – С. 43–52.
2. *Денискина В. З.* Формирование неречевых средств общения у детей с нарушениями зрения: Методические рекомендации. – В. Пышма, 1997. – 125 с.

3. *Изард К.* Эмоции человека. – М.: МГУ, 1980. – С. 20.
4. *Литвак А. Г.* Особенности эмоций и чувств слепых. // Тифлопсихология. – М.: Просвещение, 1985. – С. 201-206.

Аннотация

Статья посвящена актуальной проблеме невербальных средств коммуникации. В ней рассматриваются теоретические аспекты использования различных видов жестов в условиях зрительной депривации. Также раскрывается важность использования невербальных средств для полноценного общения человека с нарушенным зрением.

Ключевые слова: невербальные средства, жесты: ритмические, эмоциональные, указательные, изобразительные, символические; мимика, зрительная депривация.

Summary

The article is devoted the issue of the day of un verbal facilities of communication. In her the theoretical aspects of the use of different types of gestures are examined in the conditions of visual deprivation. Also importance of the use of un verbal facilities opens up for the valuable socializing of man with the broken sight.

Keywords: nonverbal means, gesture: rhythmical, emotional, indication, figurative, symbolic; mimic, visual impaired.